

РОЗДІЛ 2. КОРЕКЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЦІННІСНА ОСНОВА ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ TOLERANCE AS A VALUABLE BASIS FOR INCLUSIVE EDUCATION

Статтю присвячено питанню толерантного ставлення до людей з обмеженими можливостями в умовах розвитку інклюзивного середовища. Приведено трактування категорії «толерантність» з позиції багатьох суспільних наук, а також охарактеризовано види толерантності. Дослідження дає змогу виділити риси характеру, притаманні толерантній особистості, і типи толерантних взаємодій, серед яких наголос зроблено на діалозі, співпраці та взаємодії. Визначено види інтолерантності як прояву багатогранності кожної особистості. Обґрунтовано роль толерантного суспільства в розвитку дітей з особливими потребами.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, інклюзія, інклюзивна освіта, емпатія, діти з особливими потребами.

Стаття посвящена вопросу толерантного отношения к людям с ограниченными возможностями в условиях развития инклюзивной среды. Приведены трактовки категории «толерантность» с точки зрения многих общественных наук, а также охарактеризованы виды толерантности. Исследование позволяет выделить черты характера, присущие толерантной личности, и типы толерантных взаимодей-

ствий, среди которых упор сделан на диалог, сотрудничество и взаимодействие. Определены виды интолерантности как проявления многогранности каждой личности. Обоснована роль толерантного общества в развитии детей с особыми потребностями.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, инклюзия, инклюзивное образование, эмпатия, дети с особыми потребностями.

The article is devoted to the issue of tolerance attitude towards people with disabilities in the conditions of the development of an inclusive environment. The category of "tolerance" from the standpoint of many social sciences is presented, types of tolerance are also described. The conducted research allows to highlight features of the character, that are inherent in a tolerant person and types of tolerant interactions, among which the main focus is on dialogue, cooperation and interaction. The types of intolerance are defined as a manifestation of the multifaceted nature of each individual. The role of a tolerant society in the development of children with special needs is substantiated.

Key words: tolerance, intolerance, inclusiveness, inclusive education, empathy, children with special needs.

УДК 37.013.77

Бачинська О.М.,
канд. екон. наук,
викладач кафедри фінансів,
економіки та економічної кібернетики
Подільського спеціального
навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Недоброзичливість, озлобленість, агресивність, на жаль, стають прикметами нашого часу. Дух нетерпимості, ворожості до іншої культури, способу життя, вірувань, звичок існував і раніше, але сьогодні він набуває найжорстокіших форм і загрозливих розмірів особливо серед молоді.

В умовах сьогодення, коли неабиякої актуальності набирає процес упровадження інклюзивної освіти в навчальних закладах усіх рівнів, не менш важливим є питання створення умов для дітей із різноманітними порушеннями в психофізичному розвитку. Крім того, інклюзія передбачає підготовку здорових однолітків до співпраці з означеною категорією осіб. Головною метою навчання в умовах інклюзивної освіти є процес формування доброзичливої атмосфери спілкування як одних, так й інших. Її цінність насамперед виявляється в безперешкодній адаптації дітей із порушеннями в розвитку до норм і правил суспільства. А проживання в мирі та злагоді передбачає наявність у кожного з нас таких людських якостей, як взаєморозуміння, повага, доброзичливість, комунікабельність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемі толерантності присвячено чимало наукових праць. Зокрема, питання виховання

толерантності висвітлено в роботах Т. Білоус, О. Кащенко, В. Сітарова, П. Степанова, Г. Шеломова; ідеї виховання толерантності як соціальної цінності присвячені праці А. Асмолова, О. Волошиної, О. Погодної, М. Рожкова, О. Щеколдіної, Ю. Шрейда й інших. Серед провідних українських фахівців, котрі працюють у напрямі дослідження різних аспектів упровадження інклюзивної освіти, вивчають проблеми навчання, виховання та розвитку дітей з особливими потребами, доречно виокремити таких, як Л. Вавіна, В. Засенко, А. Колупаєва, І. Кузава, С. Миронова, М. Руденко, Т. Сак, В. Синьов, Н. Софій, О. Таранченко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових праць у дослідженні питання толерантного ставлення до людей з обмеженими можливостями, все ж таки роль толерантності в реалізації принципів інклюзивної освіти є недостатньо висвітленою та вимагає дослідження.

Метою статті є визначення сутності поняття й необхідності формування толерантного суспільства, його роль і місце в розв'язанні окремих проблем становлення інклюзивної освіти.

Виклад основного матеріалу. Поняття толерантності формувалося упродовж багатьох століть.

Ідея толерантності виникла ще в глибокій античності і спочатку існувала як вирішення проблеми ставлення до релігійних меншин. Принципи толерантності, духовного розкріпачення особи поряд із її економічною та політичною свободою відстоювали мислителі минулого, спираючись на вчення про природне право на незалежність. Про толерантність у працях «Нариси про терпимість», «Листи про віротерпимість» писав Дж. Локк. У «Трактаті про віротерпимість» до розгляду цієї категорії звертався й Вольтер [1].

У кожній культурі існують свої визначення толерантності, які багато в чому схожі. В англійській мові толерантність означає готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ, у французькій – повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів. У китайській мові бути толерантним означає дозволяти, допускати, виявляти великодушність щодо інших. В арабській мові толерантність – прощення, поблажливості, м'якості, прихильності, терпіння, прихильності до інших, у перській – терпіння, витривалість, готовність до примирення.

У науковій літературі толерантність розглядається передусім як повага й визнання рівності, відмова від домінування та насильства, визнання різноманіття людської культури, норм, вірувань. Проблема толерантності вивчається різними науками. З філософського погляду толерантність – терпимість до іншого роду поглядів, вдач, звичок. Вона необхідна щодо особливостей різних народів, націй, релігій.

У зарубіжній психології можна виокремити декілька підходів до дослідження толерантності. Згідно з психодинамічним підходом, толерантність являє собою стратегію суб'єкта, спрямовану на саморегуляцію й задоволення потреб, що розвивається під впливом захисних механізмів, які виникають. Толерантність із погляду біхевіорального підходу – це особливим чином побудована поведінка суб'єкта, що змінюється відповідно до стимулів, які виникають ззовні [2]. Толерантність в екзистенційно-гуманістичному підході безпосередньо пов'язана з ціннісно-сисловою сферою особистості [3].

Етика визначає толерантність якістю, яка характеризує ставлення до іншої людини як до рівної особистості, що виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера мови, смаки, спосіб життя тощо). Толерантність передбачає налаштованість на розуміння й діалог з іншим, визнання та повагу його права на відмінність.

У психології проблема толерантності досліджується недавно. З погляду соціальної психології толерантність можна розглядати як соціальну установку; як ставлення особистості (що включає

ставлення до себе, до своєї справи, до людей); як причину й наслідок захисних механізмів особистості (раціоналізації, ідентифікації, заперечення, проєкції, заміщення, витіснення тощо); як властивість особистості, її ціннісну орієнтацію і світогляд.

Педагогічна толерантність – терпимість до власних дітей, учнів, уміння зрозуміти і пробачити їх недосконалість [4]. Сучасні наукові словники трактують толерантність як здатність терпляче або поблажливо (в позитивному сенсі слова) ставитися до іншого, до його інакомислення; прийняття іншого таким, яким він є. Це визначає цінність толерантності в освітньому просторі.

Проблема виховання суспільства загалом, збільшення випадків прояву агресії, нетерпимості, насильства, дискримінації стали причиною прийняття 16 листопада 1995 року Декларації принципів толерантності, у котрій толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур світу, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності; визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою й цінностями, мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність [5]. Толерантність також вимагає надання кожній людині можливостей для економічного й соціального розвитку без будь-якої дискримінації.

Толерантність як принцип взаємодії в системі «людина-людина», «людина-держава» закріплюється в базових міжнародних документах з прав людини. Одним із ключових принципів захисту прав дітей є принцип недискримінації, закріплений у Конвенції про права дитини (1989), яка ратифікована Постановою Верховної Ради України та набрала чинності для України 27 вересня 1991 р. [6]. У Конвенції про права інвалідів (2006) закріплені, по суті, принципи соціальної інклюзії – недискримінації, поваги до інвалідів і прийняття їх як компонента людської різноманітності, рівності можливостей, повного й ефективного залучення та включення інвалідів у суспільство [7].

Ставлення до осіб з проблемами розвитку має певну історію, яка співвідноситься з теоретичними суспільно-соціальними моделями, що формувалися в процесі розвитку суспільства й зумовлені ідеологічними установками, громадською думкою та системою соціально-політичного устрою певного проміжку часу в історії становлення держави:

1. Медична модель (сегрегація) – початок ХХ століття – середина 60 років ХХ століття. Розуміння людини з проблемами розвитку як хворої людини, яка потребує довготривалого догляду й лікування, що найкраще може здійснюватися тільки в спеціальних закладах.

2. Модель нормалізації (інтеграція) – середина 60-х років – середина 80-х років ХХ століття. У цей період стає нормою процес інтеграції дітей з

особливостями розвитку в середовище звичайних однолітків. Дитина з особливостями розвитку – людина, яка розвивається та здатна освоювати різні види діяльності; суспільство має визнавати це й забезпечувати умови життя, максимально наближені до загальноприйнятої норми.

3. Соціальна модель (інклюзія) – середина 80-х років ХХ століття – теперішній час. Спрямована на зміни в суспільстві так, щоб воно забезпечувало рівну участь своїх громадян у здійсненні їхніх прав і надавало їм таку можливість. В основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію й водночас створює відповідні умови для отримання якісної освіти для таких дітей. Інклюзивна освіта визнає, що всі діти можуть повноцінно навчатися, а їхні відмінні особливості гідні поваги та є джерелом навчального досвіду для всіх учасників навчально-виховного процесу [8].

Толерантність та емпатія щодо людей з обмеженими можливостями здоров'я є не тільки однією з форм прояву поваги, а й індикатором особистісної включеності в спілкування, своєрідною «роботою над собою». Здатність до співпереживання не тільки підвищує адекватність сприйняття «іншого», а й зумовлює встановлення ефективних, позитивних взаємин із людьми.

С. Бондирева і Д. Колесов виділяють толерантність активну, пасивну, природну, проблемну, вроджену, набуту, конструктивну, адаптивну й толерантність ідентичності.

Вроджена толерантність взаємопов'язана з такими рисами характеру, як стриманість, товарицькість, емпатійність, альтруїстичність, та ускладнюється наявністю таких характеристик, як агресивність, егоїстичність і конфліктність.

Набута толерантність визначається вихованням і впливом на особистість соціальних норм, згідно з якими недопустимим є прояв відкритої ворожості стосовно людей з інвалідністю.

Толерантність ідентичності в разі ставлення до людини з інвалідністю базується на знаходженні спільних із нею ознак. Акцент робиться не на наявній ваді, а на інших індивідуальних особливостях. Знаходження низки подібних особистісних чи характерологічних проявів сприяє виникненню симпатії до людини з особливими потребами, сприйняттю її через призму ідентичності.

Конструктивна толерантність передбачає усвідомлення й прийняття свого негативного ставлення до людей з інвалідністю та пошук шляхів знаходження з ними спільної мови, побудови взаємодії, розширення власних уявлень для зміни свого ставлення чи пошук способів пригнічення негативних імпульсів.

Адаптивна толерантність виражається у звиканні до контакту з людиною-інвалідом, який спочатку сприймався негативно й породжував непри-

йняття. За довготривалої взаємодії з інвалідом ступінь неприйняття зменшується, негативні емоції втрачають свою гостроту, а особі легше стає проявляти терпимість.

Толерантність як систему установок можна розглядати як сукупність позитивних чи нейтральних уявлень про людей з вадами здоров'я, що зумовлюють їх прийняття або ж терпиме до них ставлення. Це визначається наявністю позитивних стереотипів і визнанням принципу рівності всіх людей, незалежно від їхніх відмінностей співвідносно з індивідом, що здійснює оцінку.

Конформну толерантність варто розглядати як зовнішній вияв терпимого ставлення за відсутності внутрішніх переконань та уявлень, що цю терпимість зумовлюють. Тобто людина не проявляє свого справжнього ставлення до людей з інвалідністю, оскільки вважає це соціально неприйнятним. Варто зазначити, що така толерантність є ситуативною й поверховою, оскільки зникає в разі потрапляння особистості в групу, в якій негативне ставлення до людей з інвалідністю є нормою. Тоді людина не мусить стримувати себе та будує взаємодію з інвалідами згідно з негативними стереотипами, що панують у її свідомості.

Толерантність як риса характеру є найбільш продуктивним утворенням, оскільки терпимість до людей з інвалідністю закладена глибоко у свідомості й визначає поведінку особистості, позитивні способи реагування на ситуацію взаємодії з людиною з обмеженими можливостями. Особистість, якій притаманний такий вид толерантності, здатна оцінити індивідуальність кожної людини, ставитися з повагою до людини з інвалідністю, помічаючи її позитивні риси, здібності й приховані можливості. Така повага може навіть не мати у своїй основі об'єктивних причин, людина позитивно оцінює іншу особистість лише тому, що вона існує. При цьому яскраво виявляються гуманістичні принципи сприйняття людини людиною.

Сутність активної толерантності в тому, що людина є небайдужою до проблем людей з обмеженими можливостями, прагне надати їм допомогу, покращити їхнє життя. Іншим варіантом активної толерантності є те, що людина відчуває стосовно людей з інвалідністю негативні почуття й емоції, але не дозволяє собі їх проявити. У цьому випадку активність спрямована на пригнічення емоцій за рахунок вольових зусиль.

Пасивна толерантність передбачає байдужість до людей з особливими потребами, сприйняття їх як незначущих об'єктів. При цьому байдужість може бути первинною (взаємодія з людиною-інвалідом із самого початку не викликала ніяких емоцій) чи вторинною (взаємодія з людьми з інвалідністю породжувала негативні емоції, які зникли в процесі адаптації, зміни ставлення чи зниження актуальності об'єкта).

Природна толерантність проявляється тоді, коли відсутні причини для негативного ставлення до людей з інвалідністю. Тобто ці люди як об'єкт сприйняття не викликають негативних емоцій і бажання виявити ворожість. У цьому випадку позитивне чи нейтральне ставлення до людини з особливими потребами є природним імпульсом особистості, що має раціональну основу [9].

Незважаючи на безліч визначень цього поняття, всі вони підтверджують, що толерантність передбачає готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ним на основі згоди. Толерантність не повинна зводитися до індиферентності, конформізму, ущемлення власних інтересів. Передусім вона передбачає взаємність та активну позицію всіх зацікавлених сторін.

До толерантних типів взаємодії можна зарахувати такі: діалог, співпрацю, опіку.

У діалозі проявляється індивідуальність та осягається своєрідність іншої людини, тому що саме діалогова взаємодія має на увазі рівність позицій у спілкуванні. У структурі діалогової взаємодії переважають емоційний і когнітивний компоненти, які можуть бути охарактеризовані через високий рівень емпатії, почуття партнера, вміння прийняти його таким, яким він є, відсутність стереотипності в сприйнятті інших, гнучкість мислення.

Співпраця передбачає спільне визначення цілей діяльності, спільне її планування, розподіл сил і коштів на основі можливостей кожного. Це рівень толерантної поведінки, який може бути охарактеризований такими ознаками: контактність, доброзичливість, відсутність тривожності, мобільність дій, терпіння, довірливість, соціальна активність.

Опіка має на увазі турботу, причому ця турбота не принижує гідності опікуваного. Такий вид взаємодії можливий тільки тоді, коли обидві сторони сприймають один одного й терпимо один до одного ставляться. Цей рівень толерантних відносин характеризується такими ознаками: емоційна стабільність, високий рівень емпатії, екстравертність, соціальна активність, уміння прийти на допомогу [10].

Отже, можна виділити такі характеристики толерантної особистості:

- особиста стійкість (сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємодії з людьми інших спільнот);
- емпатія (адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому світі іншої людини);
- дивергентне мислення (здатність знаходити оригінальні рішення звичайних проблем);
- мобільність поведінки (здатність до швидкої зміни стратегії або тактики з урахуванням мінливих обставин);
- соціальна активність (готовність до взаємодії в різних соціальних, етнічних та інших ситуаціях

з метою досягнення поставлених завдань і вибудовування конструктивних суспільних відносин).

У процесі спілкування постійно наявне співвідношення толерантність-інтолерантність, що є виявом індивідуальності й багатогранності кожної особистості.

Вирізняють таку інтолерантність [11]:

1) прихована інтолерантність – суб'єкт розуміє важливість принципів толерантності й небезпеку або моральну неадекватність декларації ідей інтолерантності або інтолерантних дій, але в силу внутрішніх симпатій та антипатій, власних настанов і поглядів ставиться упереджено до представників різних соціально-демографічних груп; його ставлення й висловлення мають явно непублічний характер і не можуть впливати на суспільні настрої та дії;

2) вербальна інтолерантність – суб'єкт вважає за можливе й іноді навіть необхідними публічні висловлювання стосовно представників тих або інших соціально-демографічних груп; він вважає неможливим для себе які-небудь публічні дії – насильство, заборони тощо, але не вважає за необхідне приховувати свої погляди;

3) агресивна поведінкова інтолерантність – суб'єкт вважає виправданим підготовку і здійснення певних дій, спрямованих на заборону, обмеження діяльності або насильство стосовно об'єкта інтолерантності; ці дії пояснюються його розумінням соціальної справедливості, сильним ступенем відчуження від об'єкта, низьким рівнем правової культури; нерідко така поведінка пов'язана з певним рівнем соціалізації або навіть настановами на девіантну або кримінальну поведінку; у тому випадку, коли суб'єктом є інститут, це пов'язано з певною державною політикою тоталітарного суспільства.

Нині назвати сучасне суспільство толерантним украй важко. Інколи через непорозуміння людина спроможна на жадливі вчинки. Хоча це не означає, що всі чинять так само, знову ж таки вирішальну роль відіграють індивідуальні особливості кожного.

За даними результатів дослідження, лише 50% опитаних вважає, що українське суспільство толерантно ставиться до дітей з інвалідністю. Готовність спільноти прийняти у своє близьке оточення дітей із вразливих груп украй низька: 13% – дітей з інвалідністю; 10% – дітей, позбавлених батьківського піклування; 8% – безпритульних дітей; лише 3% – дітей, які живуть із ВІЛ. Третина респондентів узагалі вважає, що дитина з інвалідністю в сім'ї не може отримати достатньою догляду, тому їй буде краще в спеціальному дитячому будинку [12].

Беручи до уваги основну мету інклюзивної освіти – забезпечення всіх без винятку дітей з особливими потребами якісними освітніми послугами в межах загальноосвітнього навчального закладу

за місцем проживання, звертаємо увагу на беззаперечний факт: поряд з інклюзією існує толерантність, поряд із дітьми з особливими потребами має існувати толерантне суспільство.

Толерантне суспільство як ланка свідомо організованих людей покликане змінити загалом ставлення до людей і дітей із тими чи іншими порушеннями. Це перший крок, напевно, один із найважливіших і найнеобхідніших у подоланні першочергової проблеми впровадження інклюзії: неприйняття інших, що відрізняються або мають фізичні чи психічні порушення або недоліки.

Позитивне ставлення до громадян з особливими потребами, повага їхніх прав і гідності – пріоритетне завдання толерантного суспільства. Сьогодні толерантність – яскравий показник ступеня демократичності кожної держави й одна з умов її розвитку. На основі принципів толерантності законом або в інший спосіб людині повинен бути забезпечений соціальний захист, надані можливості та сприятливі умови, які б давали їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно й у соціальному плані здоровими, в умовах свободи та гідності. На жаль, сьогодні багато дітей, а особливо з обмеженими можливостями, не мають необхідних умов для розвитку й не можуть реалізовувати свої конституційні права [13].

Висновки. Отже, забезпечення доступу до якісної освіти дітей з особливими потребами є однією з невід’ємних умов їх успішної соціалізації й адаптації до суспільного укладу. Одним зі складників системи формування інклюзивного освітнього середовища є розуміння і прояв толерантності до такої категорії дітей, адже вони є повноправними громадянами своєї країни й також мають право на освіту. Через толерантність спільнота спроможна полегшити умови існування дітей з особливими потребами, що вкрай важливо не лише для них, а й для здорового покоління. Цю проблему неможливо розв’язати зразу й остаточно. Це досить довготривалий процес, результативність якого залежить від самої людини, від її розуміння проблем навколишньої дійсності, від бажання щось змінити насамперед у собі, а не в комусь.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в детальнішому вивченні аспектів формування інклюзивного освітнього середовища, розширенні та виокремленні нових термінів і понять.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы философии*. 1997. № 11. С. 46–55.
2. Herzberg F. One More Time: How Do You Motivate Employees? *Harvard Business Review*. 2003. № 1. P. 17–29.
3. Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal. *Aspects of Toleration* / Eds. Horton, S. Mendus. London, New York: Mithnen and Co. Ltd, 1985. 255 p.
4. Башаркина Е.А. Категория толерантности в контексте педагогического знания. *Гісторія і грамадазнаўства*. 2014. № 6. С. 51–57.
5. Декларація принципів толерантності, схвалена генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі 16 листопада 1995 р. URL: www.unesco.int.
6. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/995_021.
7. Про ратифікацію Конвенції про прав осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї: Закон України від 16.12.2009 № 1767-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1767-17>.
8. Колупаєва А.А. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Київ: А.С.К., 2012. 308 с.
9. Бондырева С.К. Толерантность (введение в проблему). Москва: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2011. 240 с.
10. Рожков М.И., Байбородова Л.В. Теория и методика воспитания: учеб пособие. Москва: Владос, 2010. 384 с.
11. Руденко М.Н. Аналіз рівня толерантності старшокласників без вад та їх ровесників з особливими потребами. *Наукові записки РДГУ*. 2014. Вип. 10 (53). С. 29–33.
12. Лише 13% українців готові прийняти у своєму оточенні дітей з інвалідністю. 2015. URL: <http://naiu.org.ua/news-naiu/lishe-13-ukrayintsiv-gotovi-prijnyati-v-svoyemu-otochenni-ditej-zinvalidnistyu/>.
- Амірбеков Г.Д. Через інклюзивну освіту до толерантного суспільства: освітньо-комунікаційний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2013. № 1074. Вип. 5. С. 47–51.